

Colombia: De Pastranajaren voorbij

An Vranckx

De problematische toestand waarin Colombia al geruime tijd verkeert, en de vredespolitiek van president Andrés Pastrana die daarin verandering beloofde te brengen, motiveerden de internationale gemeenschap tot steuntoezeggingen - ook uit de Lage Landen. Bij het inzetten van het post-Pastrana tijdperk blijken weinig beloften ingelost en enkele lessen geleerd.

Toegegeven, Andrés Pastrana vindt geen gemakkelijke taak op het bord wanneer hij van half 1998 tot half 2002 het hoogste ambt van zijn land bekleedt. Colombia glijdt gevaarlijk snel af naar een financiële crisis en negatieve economische groei. De uitgeholde staat vindt tegenover zich meerdere guerrillabewegingen, met name de *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia* (FARC) en *Ejército de Liberación Nacional* (ELN), maar ook de *Autodefensas Unidas de Colombia* (AUC). Dat is een koepelstructuur van buiten de wet gestelde organisaties die het recht in eigen handen nemen om, onder meer, misbruiken van de guerrillabewegingen te vergelden. Daarnaast opereren verschillende ‘gewone’ criminele organisaties. De golf van geweld die zij over het land laten razen, treft vooral ongewapende burgers. Velen vluchten naar de steden en het buitenland. Deze gewelddadige conflicten wortelen in de Colombiaanse sociale en politieke geschiedenis,¹ maar hun escalatie heeft veelal externe oorzaken, zoals transnationaal georganiseerde misdaad en de lucratieve buitenlandse markten die de drugeconomie bevoorraadt.

Drugs zijn gevaarlijk

Een kroniek van wat aan het presidentschap van Pastrana voorafgaat kan aanvangen op 2 december 1993, dag waarop Pablo Escobar met kogels wordt doorzeefd in een buitenwijk van Medellín. Het beruchte kopstuk van het Medellínse drugkartel elimineren heeft louter symbolische betekenis. De aanvoer van cocaïne vanuit Colombia wordt er allerminst mee gestelpt. Het kartel van Cali heeft de handel van Medellín overgenomen. Als vervolgens ook dat kartel wordt onthoofd, nemen oudmedewerkers van beide kartels de exportroutes over en organiseren zich tot een 200-tal kleinere *cartelitos*. Deze werken *low profile* en hyperprofessioneel, zijn moeilijk te infiltreren of zelfs maar te traceren. En zij diversifiëren.

Papaver, het basisproduct voor heroïne, doet het namelijk uitstekend in de gebieden die voor de Colombiaanse koffieteelt bleven voorbehouden vóór de wereldkoffieprijs instortte.ⁱⁱ Ook cocapasta, die de kartels van Medellín en Cali voornamelijk in Bolivia en Peru opkochten, wordt voortaan in Colombia geproduceerd. Het telen nabij verwerkingscentra drukt de risico's verbonden aan internationaal transport van de grondstof en de noodzaak buitenlandse potentaten om te kopen. De cocateelt, die een klein decennium daarvoor al op bescheiden schaal werd (her)ingevoerd in Colombia,ⁱⁱⁱ wordt halfweg de jaren 90 op industriële schaal uitgezet in de zuidelijke departementen Caquetá en Putumayo. Behalve voldoende ruimte kan daar de nodige mankracht worden gevonden van elders van hun gronden verdreven boeren. Het taaie cocagewas gedijt er goed, zij het ten koste van fragiele woudsystemen, en blijkt het enige gewas waarvoor het loont de dagenlange tocht te ondernemen door dat woud, naar de schaarse, informele markten. Het uitsproeien van giften over de teeltgebieden in Colombia heeft catastrofale gevolgen voor mens en natuur, maar verkleint het aantal met coca beplante hectares niet, integendeel. Ter compensatie van geleden verliezen wordt elders meteen méér aangeplant.^{iv} In Bolivia en Peru krimpen de aangeplante hectares wel. Het wegblijven van Colombiaanse inkopers ontraadt de cocateelt veel beter dan de daar al lang lopende programma's voor vernietiging van coca-aanplanten en alternatieve teeltprogramma's. In de teeltgebieden van Zuid-Colombia breidt de guerrillabeweging FARC zijn machtsinvloed verder uit, ten koste van het staatsgezag – voor zover dat er ooit voet aan de grond kreeg. Producenten betalen er belasting aan plaatselijke *frentes* van de FARC.^v Deze verdienen eveneens aan het beschermen van druglaboratoria en het gebruik van landingspistes in de zones die onder hun controle staan. Sommige *frentes* zetten eigen exportroutes op, al dan niet in samenwerking met de Braziliaanse en Mexicaanse georganiseerde misdaad. Zij werken minder samen met hogere geledingen van de Colombiaanse drugeconomie, die veeleer collaboreren met de gezworen tegenstanders van de guerrilla, de AUC. In de noordelijke gebieden waar deze AUC stevig zijn ingeplant, vallen die grotendeels samen met de drugsmaffia.

Beide gewapende groeperingen, FARC en AUC, benutten middelen die ze verkrijgen uit hun deelname aan de drugeconomie om hun aantallen manschappen en wapens te verhogen. FARC breidt zijn activiteiten ook uit van landelijke naar urbane en dus dichterbevolkte gebieden. Die activiteiten beperken zich niet tot gewapende confrontatie met onvoorbereide Colombiaanse ordediensten.^{vi} Het betreft ook afpersing en ontvoering van burgers, waarmee lokale *frentes* bijkomende middelen binnenhalen om hun strijd lokaal nog verder op te drijven.^{vii} De guerrilla tracht met die aanwassende militaire spierbundels de Colombiaanse

staat te dwingen tot onderhandelingen over politieke en sociaal-economische hervormingen, en omruiling van gegijzelde politiemannen en soldaten voor gevangengenomen guerrilleros. Die onderhandelingen wil ze laten doorgaan in een zone waaruit de ordediensten zijn weggehaald, zodat FARC-onderhandelaars er zich vrij kunnen bewegen. Gelijkaardige zones werden in het verleden soms gegund aan (facties van) kleinere guerrillabewegingen, waarmee de Colombiaanse regeringen sinds 1984 bestanden en demobilisaties onderhandelden.

Politiek en *public relations*

De mogelijkheid onderhandelingen met de FARC aan te gaan wordt een opgemerkt punt in de presidentsverkiezingen van 1998, waarin Andrés Pastrana het opneemt tegen Horacio Serpa. Pastrana is de kandidaat van de Conservatieve Partij, die 150 jaar regelmatig aan de macht deelnam, maar in de jongste decennia aan belang heeft ingeboet. Drie achtereenvolgende presidentiële ambtstermijnen (die van respectievelijk Barco, Gaviria en Samper) was het land inmiddels in Liberale handen. Serpa belooft hen op te volgen, tot Pastrana daags voor de tweede stemronde zijn vertrouwensman Victor G. Ricardo uitzendt naar FARC-gebied. Hij spreekt er met kopstukken van de guerrilla, die aangeven Pastrana te beschouwen als meest geschikte kandidaat om een regering te leiden waarmee zij onderhandelingen willen voeren.^{viii} De verwachting dat een onderhandelende FARC de vijandelijkheden tegen het Colombiaanse volk zal staken, heeft groot electoraal gewicht. Dat wordt nog versterkt als een vleugel van de Liberale Partij de kandidatuur van Pastrana gaat steunen. De zo verkregen verkiezingsoverwinning geeft hem het mandaat werk te maken van een dialoog met de FARC. Pastrana bevestigt dat mandaat vóór hij in functie treedt, door een ontmoeting te hebben met Tirofijo ('hij die met scherp schiet'), de legendarische aanvoerder van de FARC. De foto waarop beide Colombianen elkaar omarmen wordt voorpaginanieuws.

Bij deze en andere *actes de présence* maakt Pastrana nuttig gebruik van zijn bijzondere professionele voorgeschiedenis: Hij genoot ooit bekendheid als televisiepresentator. In die hoedanigheid was hij één van de personaliteiten die Pablo Escobar liet gijzelen in 1988. Zijn prominentie dankt hij verder aan zijn vader Misael Pastrana, die president was van Colombia van 1970 tot 1974. Behalve deze connecties in het establishment, kan Andrés Pastrana contacten voorleggen in de VS, waar hij studeerde te Harvard. Deze contacten zijn goed nieuws voor de economisch zo belangrijke relaties met de VS, waar Colombia nu wordt beschouwd als 'parialand': Behalve de door Amerikaanse gespecialiseerde diensten ingezamelde bewijslast over het groeiend aantal Colombiaanse hectaren cocateelt, lekt in 1996 uit dat de dan zittende president Ernesto Samper connecties zou hebben met de

drugmaffia in zijn land.^{ix} Medewerkers van Sampers presidentscampagne zouden 6 miljoen Amerikaanse dollars van het Cali kartel geïncasseerd hebben. Samper zelf wordt door het Colombiaanse Congres vrijgepleit van alle beschuldigingen, maar het prestige van zijn regering ligt in vernieling, in Colombia zowel als in het buitenland. Gewaardeerde medewerkers van zijn regering zijn opgestapt, en de Verenigde Staten decertificeerden Colombia in 1996 en 1997, omdat het land niet voldoende mee zou werken in de strijd tegen drugs.^x Deze decertificering bemoeilijkt financiële hulp en handel, en doet de Amerikanen naar hun veto grijpen in het IMF wanneer Colombia daar om het redmiddel verzoekt om een financiële crisis af te wenden.

Deze crisis voltrekt zich terwijl Pastrana het imago van zijn land en de opgebroken relaties tracht op te vijzelen met de aankondiging van neo-liberale recepten, inclusief belastingsverlaging. Dat Colombia kan vermijden wat in landen als Argentinië onafwendbaar blijkt, is de verdienste van de opeenvolgende ministers van *Hacienda*, die er in slagen de buitensporige openbare uitgaven enigszins recht te trekken, maar niet zonder de werkloosheid en inflatie nog verder op te drijven.^{xi}

Help Colombia

Middelen om de strijd tegen de drugeconomie op te voeren zoekt Pastrana niet alleen in Colombia. De gesel die zijn land treft veronderstelt tenslotte verbruikersmarkten (grotendeels buiten Colombia), transnationale financiële diensten die druggelden witwassen, en aanvoer van chemische precursoren die de in Colombia geteelde grondstoffen tot cocaïne en heroïne omzetten. Pastrana legt het Colombiaanse Congres een programma voor dat hij wil laten medefinancieren door de internationale gemeenschap en kredietinstellingen. Dit *Plan Colombia* wordt gebudgetteerd op 8 miljard euro. Het voorziet in een geïntegreerde aanpak van de drugeconomie en tenuitvoerlegging van een vredesproces.

De VS, waar Pastrana minstens een miljard dollar steun hoopt te verkrijgen, verwelkomen de Colombiaanse zetten in de *War on Drugs*, maar zijn minder enthousiaster over onderhandelingen, vooral nadat de FARC drie ontvoerde Amerikaanse staatsburgers vermoorden. Van *Plan Colombia* wordt een versie herwerkt waaraan de Clinton Administratie 1,3 miljard dollar steun kan toezeggen. 20% daarvan is voorzien voor mensenrechten en ontwikkeling. Met het resterende deel worden bestellingen financierbaar bij Amerikaanse bouwers van gevechtshelikopters, evenals contracten met het Pentagon en private militaire bedrijven die Colombiaanse ordehandhavers opleiden. Conform de Amerikaanse wetgeving dient geëist dat de helikopters én de ordehandhavers uitsluitend worden ingezet in de *War on*

Drugs, niet tegen de guerrillabewegingen: De VS willen niet bij een ‘nieuw Vietnam’ worden betrokken. Slechts een beperkt aantal Amerikaanse militairen kan naar Colombia worden uitgezonden, en hetzelfde geldt voor de contractanten van private militaire bedrijven. Die contracten kunnen wel aangegaan worden met specialisten uit andere landen, bij voorkeur *latinos*. Deze staan in voor de sproeivluchten, waarmee de regering Pastrana cocateeltgebieden tracht uit te roeien, en voor de verdediging van de sproeivliegtuigen als die door guerrilla onder vuur worden genomen.

Een andere versie van *Plan Colombia* hoopt Pastrana aan Europa te slijten. Daar blikte men enthousiast vooruit op gesprekken met de guerrilla (Frankrijk, Italië, Noorwegen, Oostenrijk, Spanje, Zweden en Zwitserland trachten zelfs een faciliterende rol te spelen in dergelijke gesprekken), maar Pastrana vindt er weinig bereidheid om een sociaal-economisch luik te financieren van een programma waaraan de VS, ongevraagd, een militair luik bijdragen. Steun aan ditzelfde *Plan Colombia* wordt met een vijandige resolutie in het Europees Parlement verworpen. Dit weerhoudt de Europese Commissie en lidstaten er niet van om zich te engageren tot een anders betiteld pakket sociaal-economische investeringen in Colombia, met name een *programa europeo de envergadura que contribuya a apoyar los esfuerzos pacificadores* (‘Europees programma ter ondersteuning van vredesinspanningen’), dat zal lopen van 2000 tot 2006 – dat is tot vier jaar ná de presidentiële ambtstermijn van Pastrana. Op 30 april 2001 wordt dit Europese engagement geformaliseerd in een financiële enveloppe van 330 miljoen euro. Dat is meer dan de Amerikaanse hulp die niet voor militaire uitgaven is bestemd, en net iets minder dan Colombia in voorgaande jaren uit Europese hulpfondsen ontving naar aanleiding van vulkaanuitbarstingen en andere rampen. Ter financiering van dit meerjarig hulpprogramma verstrekt de Europese Commissie zelf 140 miljoen euro: 105 miljoen programmeerbare hulp, en 35 miljoen euro niet-programmeerbare. Die laatste gaan integraal naar het *Laboratorio de la Paz* in de *Magdalena Medio* regio, dat onder leiding staat van de charismatische *padre* Pacho de Roux. De overige 190 miljoen euro van het pakket dragen de Europese lidstaten bij. In de eerste plaats Spanje, maar ook de Lage Landen laten relatief grote engagementen optekenen. Wanneer Pastrana zijn ambtstermijn beëindigt, inventariseert het Colombiaanse Planburo concretisering van die engagementen.^{xii} Daar wordt Nederlandse steun gemeld inzake milieu, mensenrechten, *good governance* en *gender*. Nederland ondersteunt ook het mensenrechtenkantoor van de Colombiaanse regering, en stelt middelen ter beschikking aan de NGOs *Redepaz*, CODHES en *Corporación Nuevo Arcoiris*, aan een aantal stichtingen, aan de *Comunidad de Paz de Apartadó* en aan de universitaire onderzoekscentra CINEP en CIDHER. België engageert zich tot gelijkaardige

steuntoezeggingen, aan *Comunidades de Paz* in Cauca, het departement dat wordt bestuurd door de eerste gouverneur van indianenorigine, en aan het mensenrechtenkantoor van de Verenigde Naties. De Colombiaanse overheid registreert deze Belgische bestedingen echter niet, omdat ze niet via bilaterale akkoorden gekanaliseerd worden. De Belgische Wet op de Coöperatie laat slechts bilaterale samenwerking toe met 25 bevoorrechte partnerlanden, waar Colombia niet bij hoort. Ten voordele van andere landen worden alleen internationale instellingen en NGOs betoelaagd. Belgische NGOs kunnen daarbij de werking van Colombiaanse organisaties helpen ondersteunen door projectbetoelaging aan te vragen op kredietlijnen voor vredesopbouw en preventieve diplomatie. De beheersprocedures van deze kredietlijnen verhinderen echter dat binnen de voorziene termijn een redelijke proportie wordt besteed van de 10 miljoen euro steun waartoe België zich bij politieke beslissing engageerde.

En de vrede?

Plan Colombia, steun en andere goede diensten van de internationale gemeenschap doen de regering Pastrana geen stap naar de vrede vorderen.^{xiii} De Colombiaanse ordediensten worden, zoals beloofd, teruggetrokken uit een (uiterst dunbevolkte) zone van 42000 vierkante kilometer, in een gebied dat de FARC eigenlijk al als ‘het zijne’ beschouwt. Daar vinden gesprekken plaats tussen regering en guerrilla, terwijl diezelfde guerrilla aldoor elders in Colombia de offensieven opdrijft, op één kortstondig kerstbestand na. Inhoudelijk komt het bij die gesprekken nooit tot echte onderhandelingen. Ze betreffen slechts de randvoorwaarden tot onderhandelen en de gunning van de zone zelf.^{xiv}

Zolang de regering met de guerrilla tracht te onderhandelen, steken anderen stokken in de wielen, in de eerste plaats de AUC. Met die groepering voorziet de regering Pastrana geen gesprekken. AUC-geledingen drijven hun slagkracht verder op door in de drugeconomie te blijven participeren, en gaan ook teren op grootschalige heling van olieproducten die uit pijpleidingen worden geroofd.

De tweede guerrillabeweging, ELN, verhoogt op zijn beurt de offensieven met een vliegtuigkaping en massale ontvoeringen, in de hoop daarmee een gedemilitariseerde zone af te dwingen voor eigen gesprekken met de regering en met de burgermaatschappij. Die ELN-zone wordt niet gegund. Vrijblijvende gesprekken tussen ELN en Colombiaanse regeringsafgevaardigden worden uiteindelijk in Cuba opgestart, en beëindigd in mei 2002. Op dat moment zijn de gesprekken met de FARC eveneens ten einde. Onmiddellijke aanleiding daartoe is een spectaculaire, door de FARC georchestreerde vliegtuigkaping nabij de gedemilitariseerde zone. De voorzitter van de parlementaire vredescommissie, die aan boord

van het vliegtuig is, wordt daarbij ontvoerd. Deze grove schending van het internationaal humanitair recht voegt zich toe aan een golf van aanslagen die de FARC plegen in het hele land, ook nabij de hoofdstad. De guerrilla viseert daarbij infrastructuur maar treft vele burgers. Op 20 februari 2002 beslist Pastrana de wettelijke bepalingen in te trekken waarop de zone voor de onderhandelingen berust. Militairen nemen er hun oude standplaatsen opnieuw in, en vinden er behalve landmijnen ook logistieke steunpunten van de guerrilla. FARC heeft de zone duidelijk minder benut voor vredesgesprekken dan als basis van waaruit het militaire potentieel kon worden opgedreven (inclusief opleidingen door IRA- explosievaarders) én middelen gegenereerd. Slachtoffers van de ontvoeringsindustrie (waaronder jonge kinderen) zijn naar de gedemilitariseerde zone overgebracht. Er is ook coca aangeplant en men verwerkte, stockeerde en verzond er de cocaproductie die FARC buiten de zone controleert.

Pastrana heeft zijn volledige politieke kapitaal geïnvesteerd in gesprekken met de guerrilla, en verbeterd verdergezet wanneer ze niet de verhoopte resultaten opleverden. Onder de vlag van zijn 'vredespolitiek' brokkelt de Colombiaanse staat verder af, terwijl arrogante niet-staatse actoren versterken. Ook de

politieke tegenstand tegen Pastrana groeit. In het congres ziet hij meerdere projecten gedwarsboemd. Bij het beëindigen van de presidentiële ambtstermijn straalt zijn mislukking af op de Conservatieve Partij. Die bereikt een historisch dieptepunt in de parlementsverkiezingen van maart 2002, ten voordele van nieuwe politieke bewegingen, die het politieke landschap veelkleuriger maken maar ook fragmenteren. In de aanloop naar de presidentsverkiezingen van mei 2002 beslist de kandidaat van de Conservatieve Partij zich terug te trekken. Vijf resterende kandidaten (waarvan een is ontvoerd door de FARC) gaan de presidentsverkiezingen in. Die behoeft slechts één stemronde. Het verrast weinigen dat de kandidaat wordt verkozen die Pastrana aldoor om zijn zwakheid bekritiseerde én die zelf het meest coherente alternatief voorstaat: hervormingen van het politiek bedrijf dat mislukkingen zoals die van Pastrana moest tolereren, verderzetting van een vredesproces met alle strijdende partijen die met een bestand instemmen, en hulp van de Verenigde Naties voor controle van eventuele nieuwe gedemilitariseerde zones en bemiddeling bij onderhandelingen.

De nieuw verkozen president is Alvaro Uribe Velez, voormalig burgemeester van Medellín, gouverneur van het departement Antioquia en campagnemedewerker van Horacio Serpa. Uribe is opgestapt uit de Liberale Partij, waarvan Serpa de officiële kandidaat blijft. Zijn politiek programma voorziet in modernisering en versterking van de staat, en een aanpak van de corruptie. Na zijn ambtsaanvaarding op 7 augustus laatstleden, waarbij hij ontsnapt aan de

vierde aanslag op zijn leven, ondervindt Uribe weinig oppositie in het politiek geatomiseerde parlement. Met opmerkelijke snelheid worden de aangekondigde hervormingen doorgedrukt, en in het teken gezet van een *seguridad democratica*. Uribe tracht zo weerwerk te bieden tegen de verschillende strijdende partijen, en in het bijzonder de FARC. Die hebben de druk op de Colombiaanse staat verder opgevoerd: De FARC bedreigt burgemeesters en andere democratisch verkozen lokale mandatarissen in meer dan de helft van de gemeenten, waar de staat duidelijk de democratie niet (meer) kan garanderen.

Wat betreft financiering trekt Uribe een meer haalbare kaart dan Pastrana. Hij bereikt een akkoord met het IMF, en heft een vermogensbelasting van 1,2% die de 420000 meest vermogende burgers van Colombia de middelen doet ophoesten ter versterking van de strijdkrachten. Een wetsvoorstel tot hervorming van het belastingsstelsel (verhoging persoonsbelastingen, ontlasting basisproducten) ligt voor bij het parlement. Peilingen geven aan dat de populariteit van president Uribe bij deze maatregelen allerminst daalt, in Colombia en daarbuiten. Nieuwe Amerikaanse steun werd al aangekondigd, ook voor de verdediging van oliepijpleidingen waardoor de olie wordt vervoerd die door Amerikaanse bedrijven in Colombia wordt opgepompt. Die bedrijven waren naar verluidt ook cruciaal om Washington er in juni 2002 ervan te overtuigen dat de al eerder verleende militaire hulp aan Colombia niet alleen meer bij drugsbestrijding mag worden ingezet.

Deze maatregelen en steuntoezeggingen gaan gepaard met initiatieven ter professionalisering van de strijdkrachten, maar ook met het terugroepen van gepensioneerde ordehandhavers, het bewapenen van bepaalde burgers in onveilige gebieden, en het uitbouwen van een netwerk van betaalde informanten. De groepen die de versterkte Colombiaanse ordediensten tegenover zich vinden geven zich echter vooralsnog niet gewonnen. Evenmin bleken ze er al door aangespoord om opnieuw (of eindelijk) onderhandelingen met de overheid aan te gaan.

Over de auteur

Dr. An Vranckx doceert Internationale Politiek aan de Universiteit Antwerpen, en coördineert de NGO *International Peace Information Service*.

ⁱ Meer daarover in An Vranckx, *Colombia - Conflict, vredesproces en controverse: de historiek van het conflict*. Antwerpen, IPIS dossier n° 129, 2001.

ⁱⁱ In 1998 voorzag de Colombiaanse heroïneproductie in 75% van de consumptie aan de Amerikaanse Oostkust: General Accounting Office, *Report to Congressional Requesters: Drug Control. Narcotics Threat From Columbia Continues to Grow*. June 1999 (GAO/NSIAD-99-136).

ⁱⁱⁱ Coca werd tot het begin van de twintigste eeuw geteeld in Colombia, voornamelijk in de zuid-westelijke Cauca-regio.

^{iv} Martin Jelsma, *The Vicious Circle. The chemical and biological 'war on drugs'*. Amsterdam: TNI, 2001.

^v FARC zou beschikken over een zeventigtal *frentes* of plaatselijke afdelingen, in totaal 17500 gewapende manschappen. Zelfs als men daar voor elke gewapende guerrillero een logistieke supportbasis van twee personen bij rekt, vertegenwoordigt deze guerrillabeweging slechts een kleine fractie van de bijna 44 miljoen inwoners die Colombia rijk is.

^{vi} Thomas Marks, *Colombian Army Adaptation to FARC Insurgency*. Carlisle: Strategic Studies Institute, 2002. Colombia besteedt in 1994-1995 1,9% tot 2,1% van zijn BNP aan defensie, aldus het SIPRI *Yearbook 2002 Armaments, Disarmament and International Security*. Oxford University Press, 2002. Nederland en België besteden respectievelijk 2,0% en 1,7%, en een ook in absolute cijfers vergelijkbaar bedrag om veel kleinere landen te verdedigen zonder gewapend conflict. De Colombianen beknibbelen op *accountability*, met internationaal aangeklaagde ontsporingen tot gevolg.

^{vii} Ontvoeringen zijn een nog belangrijker financieringsbron voor de tweede grote guerrillabeweging in Colombia, de ELN, cfr. Pax Christi, *The kidnap industry in Colombia*. Utrecht, 2001.

^{viii} Daniel Pécaut, "Colombie: une paix insaisissable". In: *Problèmes d'Amérique latine*, n° 34 juillet-sept. 1999, pp. 5-32.

^{ix} Pikant detail is dat deze informatie lekt door toedoen van Andrés Pastrana, volgens "El hombre que no pudo cambiar Colombia". In: *El Tiempo*, 6/8/2002.

^x Samper zelf mag zelfs de VS niet meer in, niettegenstaande zijn regering het Cali kartel onthoofd, narcotrafficanten (opnieuw) uitleverbaar maakt aan de VS, een wet stemt ter inbeslagname van uit illegale middelen verkregen goederen, én besproeiing van coca-aanplanten verordent.

^{xi} Maria Isabel Rueda, "De Samper-Pastrana a Pastana-Uribe". In: *Semana*, 8/3/2002.

^{xii} Departamento de Planeación Nacional, "Acuerdos con las fuentes de cooperación", 07/2002.

^{xiii} De toestand wordt helder doorgelicht door Marco Palacios "Una Radiografía de Colombia". In: *Letras Libres*, Agosto 2001, pp 33-38.

^{xiv} De gesprekken detailleert de International Crisis Group, *Colombia's Elusive Quest for Peace – Latin America Report N°1*, Bogotá/Brussel: ICG, 2002.